International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.11 No.4 March – April 2024

नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील संस्कृतीभान

प्रा. डॉ. केदारनाथ काळवणे

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,

शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब

Corresponding Author - प्रा. डॉ. केदारनाथ काळवणे

DOI - 10.5281/zenodo.23936813

साहित्य हा संस्कृतीचा अविभाज्य घटक आहे. त्यांचा एकमेकांशी जैविक स्वरूपाचा आंतरसंबंध आहे. या आंतरसंबंधात सेंद्रीयत्त्व आणि परस्परपुरकत्त्वाचे नाते आहे. सांस्कृतिक सामग्रीच साहित्याला आकार देत असते. साहित्याचा आशय आणि रूपबंध सांस्कृतिक जाणीवबंधाने घडलेला असतो. संस्कृतीतूनच साहित्याला विशिष्ट असा आकृतिबंध प्राप्त होत असतो. साहित्य हे समाज-संस्कृतीचे अपत्य असते. हेच अपत्य संस्कृतिचेही वाहक असते. प्रवाही असलेली संस्कृती आणि तिचा अवकाश साहित्यातून आविष्कृत होत असतो. 'साहित्यकृती'तून सांस्कृतिक अनुभवविश्वाचे प्रकटन होत असते. परस्परांना पुष्ट करणारे आणि एकमेकांना साह्यभूत ठरणारे असे सहसंबंध साहित्य नि संस्कृतिचे असतात. भाषा हा या दोहोंना जोडणारा समान दुवा आहे. भाषा हे साहित्याचे माध्यम आणि सांस्कृतिक नेणीवेचे वहन करणारे साधन आहे. भाषा हा संस्कृतीचा अंगभूत घटक आहे आणि याच भाषेच्या माध्यमातून सांस्कृतिक आविष्कार साहित्यातून होत असतो. म्हणूनच साहित्याचा सांस्कृतिक परिप्रेक्षातील अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. सांस्कृतिक परिवेशाला वगळून 'साहित्यकृती' समग्रपणाने समजून घेता येत नाही. त्याशिवाय तिचे मूल्यमापनही नीटपणाने होत नाही. त्यासाठीच 'साहित्यकृती'ला असलेल्या सांस्कृतिक संदर्भाची उकल करणे आवश्यक असते.

कोणतीही साहित्यकृती ही समकालीन घटितांशी संबंधीत असते. समकालातील सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, भाषिक व्यवस्था आणि वर्ग, जात, लिंगभाव, वंश, चळवळी, विचारप्रणाली, प्रतिकसृष्टी, भू-जैविकता यांच्याशी तिचा संबंध असतो. समकालीन संस्कृतीवास्तव आणि संस्कृतीचे बहुजिनसीपण 'साहित्यकृती'तून अधोरेखित होत असते. वर्तमानिक सांस्कृतिक पर्यावरणाने तिला प्रभावित केलेले असते. म्हणूनच कादंबरीसारखा विस्तृत समाजपट कवेत घेणाऱ्या वाङ्मयप्रकाराचा अभ्यास सांस्कृतिक दृष्टीने होणे गरजेचे असते. त्यातून कादंबरीचे आकलन अधिक स्पष्ट होण्याची शक्यता असते. जागतिकीकरणानंतर

मराठीत निरनिराळ्या समाजस्तरातील लेखकांनी कादंबरी लेखन केले आहे. विविध समाजगटातील लेखक अपरिचित संस्कृतीचित्रण मराठी कादंबरीमधून प्रकट करत आहेत. त्यामुळे सामाजिक अवकाशातील वैविध्यपूर्ण जीवनानुभव मराठी कादंबरीच्या कक्षेत आले आहेत. सांस्कृतिक जाणिवांची बहुविधता आणि सांस्कृतिक बहुजिनसीपण तीमधून ठळक झाले आहे. मराठी समाजाच्या उपसंस्कृती-पोटसंस्कृतीचे भान या कादंबऱ्यांमधून अधोरेखित झाले आहे. या कादंबऱ्यांची सांस्कृतिक दृष्टीने समीक्षा होणे आवश्यक आहे. तशी समीक्षा झाली तर आजच्या मराठी कादंबरी आकलनात नवी भर पडेल. म्हणूनच येथे नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीचा संस्कृतीव्युहातून अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ॥२॥

ग्रामसंस्कृती ही आद्य भारतीय संस्कृती आहे. ती नागर संस्कृतीपेक्षा वेगळी आहे. "संस्कृतीमध्ये सामुहिक सह-कृती असते. या सह-कृतीमध्ये धर्माधिष्ठित तत्त्वे, आचार, आहार, पोशाख, प्रथा, परंपरा, समजुती आणि रोटीबेटी व्यवहाराचे कायदेकानून सर्व समूह संगनमताने परंपरेने पाळत असतो. म्हणून संस्कृती म्हणजे मानवी समूहाची वैशिष्ट्यानिशी जगण्याची एक जीवनशैली असते. तो जीवनधर्म असतो. या विचारांच्या आधारे 'ग्रामव्यवस्थेत' परस्पर सहकार्य करीत जगण्याची एक जीवनशैली असते."१ या जीवनशैलीचे शेती, निसर्ग, कुटूंबव्यवस्था, जातीरचना, धर्मशरणता आणि समूहभाव हे विशेष आहेत. ती 'शेती' ला केंद्रस्थानी ठेवून प्राचीन काळापासून विकसित होत आलेली आहे. शेकडो वर्षाच्या वाटचालीत तिला 'गावगाड्या'चे स्वरूप प्राप्त झाले होते. गावगाडा वेगवेगळ्या स्तररचनेतून घडलेला आहे. 'कुणबी' हा प्रत्यक्ष शेती करणारा आणि त्याला मदत करणारे आठरा अलुतेदार व बारा बलुतेदार हे गावकामगार पाटील हा गावाचा प्रमुख आणि कुलकर्णी हिशोबनीस या साऱ्या वर्गांचा मिळून गावगाडा तयार झालेला आहे. ढोबळपणे 'ग्रामसंस्कृती' ही एकेरेषीय व 'ग्रामीण' या एकाच विशेषणांनी निर्देशित करता येत असली तरी गावगाड्यातील विविध वर्गात स्तरभेद आहेत. हे स्तरभेद विषमता ठळक करणारे आणि आपले सांस्कृतिक निराळेपण अधोरेखित करणारे आहे. गावगाड्याच्या विशिष्ट रचनेमुळे पोटसमूहांची गावगाड्यांतर्गत वेगळी संस्कृती निर्माण झालेली आहे.

महाराष्ट्रीय ग्रामसंस्कृती ही अनेक शतकांच्या वाटचालीतून विकसित होत तिला 'गावगाड्या'चे स्वरूप प्राप्त झाले. हा गावगाडा आणि गावगाड्याची संस्कृतीही दीर्घ काळ स्थिर होती. मोगल राजवटीच्या स्थापनेनंतर या संस्कृतीत पहिल्यांदा बदल झाला. या काळात ग्रामसंस्कृती विस्कटली जाऊन तीमधील चैतन्य हरवले. ब्रिटीश राजवट स्थापनेनंतर या संस्कृतीत दुसऱ्यांदा स्थित्यंतर घडले. हे स्थित्यंतर परिणामकारक होते. आधुनिक मूल्यव्यवस्था आणि औद्योगिक अर्थव्यवस्थेमुळे पारंपरिक गावगाड्यात मोठे बदल झाले. तिसरे परिवर्तन भारतीय स्वातंत्र्यानंतर झाले. यातून आलेल्या लोकशाही व्यवस्थेनंतर गावगाड्याची

चौकट हळूहळू सैल होत नव्या सामाजरचनेची चौकट आकारत गेली. १९९० नंतर ग्रामसंस्कृतीत चौथ्यांदा स्थित्यंतर घडले. मोगल राजवटीनंतर घडून आलेल्या चारही स्थित्यंतरांमुळे ग्रामजीवनाच्या भौतिक-अभौतिक संस्कृतीवर खोलवर परिणाम झाले. ग्रामजीवनाचे अंतरंग आणि बहिरंग बदलण्यास ही स्थित्यंतरे कारणीभूत ठरली. जागतिकीकरणानंतर ग्रामसंस्कृतीतील बदल अधिक ठळक झाले. ग्राम-नागर संस्कृतीच्या सरमिसळीतून आजचे ग्रामजीवन आकारलेले आहे. काही खेड्यांना अर्धनागरी संस्कृतीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

"संस्कृती परिवर्तनाचे, बदलाचे साहित्यावर खोलवर परिणाम होतात. आशय आणि रूपबंध या घटकांतून ही परिवर्तने प्रतिबिंबित होत असतात. साहित्यकृती समकाळातील राजकीय-आर्थिक-सामाजिक-सांस्कृतिक-धार्मिक घटनांशी, वर्गाशी, जातीशी, विचारप्रणालीशी, प्रतीकसृष्टीशी संबंधित असते."२ म्हणूनच येथे नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील संस्कृतीभान समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. याच परिप्रेक्षातून एकूण ग्रामीण साहित्याचा विचार केला तर मराठी साहित्याच्या प्रारंभापासून ग्रामसंस्कृतीचे संदर्भ साहित्यात सापडतात. गेल्या दिड शतकातील मराठी साहित्यातून ग्रामसंस्कृती स्पष्टपणे अधोरेखित झालेली दिसते. नव्वदोत्तर काळात ग्रामसंस्कृती वास्तव मराठी कादंबरीतून अधिक ठळकपणाने प्रकट झालेले दिसते.॥३॥

मराठी कादंबरीत ग्रामसंस्कृतीचे चित्रण विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासूनच आलेले आहे. परंतु ते मराठी कादंबरीच्या केंद्रवर्ती नव्हते. साठोत्तरी काळात एकूणच मराठी साहित्याचे केंद्र बदलले. त्याचा प्रारंभ स्वातंत्र्योत्तर काळातच झालेला होता. साठोत्तर काळात महाराष्ट्रातील शोषित-उपेक्षित समूहांचे जगणे मराठी कादंबरीच्या मध्यवर्ती धारेतून अभिव्यक्त झाले. अभावमय जगण्याचे विविध आवाज या कादंबरीतून उजागर झाले आहे. ग्रामसंस्कृती आणि शेतीवास्तवाचेही प्रतिबिंब या कादंबरीतून उमटले आहे. पण या चित्रणप्रदेशातून ग्रामसंस्कृततीतील विविध वर्गसमूहांचे जाणीवभान आणि गावखेड्यातील तळकोपऱ्यांचे खोलवर दर्शनचित्र प्रकट झाले नाही. जे झाले ते एकूण ग्रामवर्ग आणि शेतीविश्वाचे अनुभवविश्व म्हणूनच अधोरेखित झाले आहे. वेगळ्या अर्थाने या अधोरेखनालाही महत्त्व आहेच. परंतु त्यातून ग्रामसंस्कृतीतील वेगवेगळ्या पोटवर्गांची 'आयडेंटीटी' ठळक झाली नाही आणि त्यांची प्रश्नांकित अभावभूमीही ऐरणीवर आली नाही. नव्वदोत्तर काळात मात्र मराठी कादंबरीतून ग्रामवास्तवाच्या बहुवर्गीय जीवनभान चित्रणाला अधिक गती आली. आज मराठी ग्रामीण कादंबरी अनेकस्तरीय वर्गानुभव आणि पोटसमूह संवेदन व्यक्त करते आहे.

मराठी ग्रामीण कादंबरीत संस्कृतीचित्रणाचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न स्वातंत्र्योत्तर काळापासून झाला आहे. व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील आदी पहिल्या पिढीच्या ग्रामीण लेखकांनी ग्रामसंस्कृती

कादंबरीतून प्रकट करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु ग्रामसंस्कृतीतील सूक्ष्म वास्तव वा त्यातील बारकावे या कादंबरीतून आलेले दिसत नाही. नागरी चष्म्यातून ग्रामीण संस्कृती न्याहळण्याची एक दृष्टी त्यातून दिसते. शहरी वाचकांसाठी रूचीपालट म्हणून ग्रामजीवनातील पृष्ठस्तरीय संस्कृतीवास्तव कादंबरीतून या लेखकांनी व्यक्त केले आहे. त्यात कोरडेपणा होता. १९६० च्या आसपास आनंद यादव-रा.रं.बोराडे ही ग्रामीण कादंबरीची दुसरी पिढी उदयाला आली. ही पिढी प्रत्यक्ष शेतकरी कुटुंबातून आलेली होती. त्यामुळे ग्रामीण जीवनातील सांस्कृतिक वास्तवाची, त्यातील ताण्याबाण्याची त्यांना प्रत्यक्षानुभूती होती. ग्रामीण साहित्याची चळवळही त्यांनी उभी केली होती. परंतु चळवळ आणि या लेखकांचे लेखन यात अंतर होते. त्यांनी व्यापक ग्रामीण संस्कृतीविश्व कवेत घेण्याऐवजी व्यक्तिजीवन-नातेसंबंध यांना आशयकेंद्र बनवत कुटूंबकथा आणि गतस्मृतींची आठवरूपे कादंबरीतून मांडली. असे असले तरी या संस्कृतीनुभवात भोगलेपणाची जाणीव होती. १९८० च्या आगेमागे लिहिणाऱ्या नागनाथ कोत्तापल्ले, वासुदेव मुलाटे, बाबाराव मुसळे आदी तिसऱ्या पिढीच्या ग्रामीण लेखकांची सामाजिक-सांस्कृतिक जाणीव अधिक प्रगल्भ दिसते. ग्रामीण प्रश्न आणि बदलत्या सांस्कृतिक वास्तवाची नेमकी जाण या लेखकांच्या कादंबऱ्यांतून प्रकटते. लेखनाबद्दलची ठोस अशी भूमिकाही त्यांच्या लेखनातून विशद होते. ग्रामीण समाजाच्या सांस्कृतिक शोषणाची पाळेमुळे या पिढीच्या कादंबरीतून अधोरेखित होताना दिसते. येथूनच खऱ्या अर्थाने ग्रामीण कादंबरीला संस्कृतीभान आले आहे. व्यापक सामाजिक पटावरील ग्रामसंस्कृती वास्तव चित्रणाची जाणीव येथूनच मराठी ग्रामीण कादंबरीत रूजली. पुढे या जाणीवेचा विकास झाला आहे.

नव्वदोत्तर काळात सदानंद देशमुख, शेषराव मोहिते, प्रतिमा इंगोले, कृष्णात खोत, आनंद विंगकर, प्रवीण बांदेकर, महेंद्र कदम आदी कादंबरीकारांची चौथी पिढी उदयाला आली. ही पिढी आजही लिहिते आहे. या पिढीचे ग्रामसंस्कृतीतील स्थित्यंतराचे आकलन अधिक नितळ आहे. त्यामुळे या आजच्या पिढीने बदलत्या ग्रामसंस्कृती वास्तवाला भिडण्याचा आणि त्यातील व्यामिश्रता कादंबरीतून मांडण्याचा चांगला प्रयत्न केलेला दिसतो. नव्वदोत्तर काळात सामाजिक आणि साहित्यिक जीवनातल्या चळवळी मंदावत जाऊन क्रमाक्रमाने संपल्या. साठोत्तर काळात मराठी ग्रामीण कादंबरीत वास्तव चित्रणाची जी जाणीव उदयाला आलेली होती, ती याही काळात प्रवाहित होत राहिली. साठोत्तरी ग्रामीण कादंबरीने वास्तव रेखाटणाची जी वाट निर्माण केलेली होती, त्याच वाटेने याही काळात ग्रामीण कादंबरीची वाटचाल सुरू राहिली. तिचा विकास-विस्तार झाला; परंतु ग्रामीण कादंबरीत नवी परंपरा निर्मिण्याइतपत बदल या टप्प्यावर झालेला दिसून येत नाही. असे असले तरी चहुअंगाने ग्रामीण स्थित्यंतरांना भिडण्याचा आणि त्या स्थित्यंतराच्या कारणांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या काळातील ग्रामीण कादंबरीने

केलेला दिसतो. या टप्प्यावर ग्रामीण कादंबरीत मोठ्या प्रमाणात वाङ्मयीन स्थित्यंतर घडण्याची शक्यता होती. पण तसे घडताना दिसत नाही. या काळातील ग्रामसंस्कृती वास्तवाला भिडणाऱ्या कादंबऱ्यांचा निर्देश करण्यापूर्वी नव्वदोत्तर सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तव समजून घेणे आवश्यक आहे.॥४॥

संस्कृती ही मानवाच्या सर्व व्यवस्थांशी जोडलेली, त्यांना सामावून घेणारी आणि त्याच्या वर्तनव्यवहाराशी संबंधित असते. समाजातील अनेकविध व्यवस्थांच्या समुच्चयातून 'संस्कृतीभान' प्रकट होत असते. नव्वदोत्तर ग्रामसंस्कृतीत घडून आलेल्या स्थित्यंतराच्या तळाशी नवभांडवली व्यवस्थेचा अंमल कारणीभूत आहे. सोबतच परंपरागत वर्णरचनेतून निर्माण झालेल्या जात, धर्म, वर्ग, लिंगाधारित व्यवस्थेने घडवलेली संस्कृतिही अस्तित्त्वात आहे. त्याचाही प्रभाव 'ग्रामसंस्कृती'वर आहे. नवभांडवलीकरणाच्या आर्थिक मन्वंतराचे दूरगामी परिणाम एकूणच भारतीय समाजजीवनावर झालेले आहेत. नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीच्या संस्कृतीभानाच्या आकलनासाठी या काळातील सांस्कृतिक वास्तव समजून घेणे आवश्यक आहे. नव्वदोत्तर भारतीय समाजजीवनात मुक्त अर्थव्यवस्थेने संचार केला. १९९१ ला भारताने गॅट करारावर स्वाक्षरी केली. तेथून मुक्त अर्थव्यवस्था नामक जागतिकीकरणाला प्रारंभ झाला. खासगीकरण-उदारीकरणही स्वीकारलेले होतेच. त्याचाही परिणाम जाणवत होता. या 'खाऊजा' चे सर्व क्षेत्रावर बरे-वाईट परिणाम झाले. ग्रामीण जीवन या नव्या व्यवस्थेत कोलमडून पडले. या प्रक्रियेतून ग्रामीण परिसरात पृष्ठस्तरीय आधुनिकता आवतरली. परंतु गावगाडा मात्र आतून पोखरला गेला. अनेकविध कारणांनी या काळात भारतीय शेतकरी दरिद्री बनत गेला. त्यातून हतबलता निर्माण झाली. परिणामस्वरूप देशात आणि महाराष्ट्रात १९९० नंतर हजारो शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. हे या काळातील दाहक आणि भीषण सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तव आहे. या काळात शेतीजीवनाकडे कमालीचे दुर्लक्ष झाले. शेती हा परवडणारा व्यवसाय नाही, अशी शासनकर्त्यासह सर्वच घटकांची धारणा झाली. त्यामुळे शेती-शेतकरी आणि शेतीवर अवलंबून असणारे सर्व घटक कमालीचे असुरक्षित आणि हतबल झाले. या काळात खेड्याच्या शोषणाच्या नव-नव्या वाटा निर्माण केल्या. 'सेझ' सारख्या प्रकल्पांनी हजारो एकर 'पिकाऊ' जमिनी हडपल्या. पाणी-वीज यांचे दुर्भिक्ष वाढले. त्यातून नापिकी आली. नापिकीतून कर्जबाजारीपण वाढले.

पिकलेल्या शेतमालाला उत्पादन खर्चावर आधारित योग्य भाव न मिळाल्याने शेतकरी आर्थिक अडचणीत येत जगण्याची उमेद हरवून बसला. दिवसेंदिवस क्रमाक्रमाने कंगाल होत गेला. उद्योग आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या हाती सत्ता एकवटल्यामुळे शेतीक्षेत्र दुर्लक्षित राहिले. भ्रष्टाचार, बेरोजगारी, शिक्षणाचे बाजारीकरण, राजकारणाचे विकृतीकरण आणि त्यातून वाढलेली गुंडगिरी, खून, जातीय संघर्ष, शासकीय योजनांतून होणारे शोषण, दुष्काळाने होरपळून निघालेला ग्राम इलाखा अशा

अनेकविध अस्मानी-सुलतानी कारणांनी नव्वदोत्तर ग्रामीण जीवन कोलमडून पडले. त्यातून आत्महत्यांसारखे भीषण वास्तव समोर आले. या काळात "ग्रामीण जीवन झपाट्याने बदलले. हा बदल भौतिक स्वरूपातील आणि अभौतिक स्वरूपातील आहे. शाळा, महाविद्यालये, दवाखाने, हॉटेल्स, ढाबे, परमीट रूम्स, रस्ते, विविध वाहने, टी.व्ही. आदीसह बऱ्याच गोष्टींचा शिरकाव ग्रामीण भागात झाला आहे."३ संगणक आणि तंत्रज्ञान क्रांतीच्या परिणामातून झालेल्या बदलांनी खेड्याचे दृष्य रूप बदलले. मोबाईल-डीश टिव्ही यातून आलेली समाजमाध्यमे आणि चॅनल संस्कृतीने ग्रामीण जीवनातील मूल्यव्यवस्थेवर आघात केला. या बदलत्या मूल्यव्यवस्थेसंबंधी अनिल पाटील लिहितात, "पूर्वीच्या काळात जसे 'सत्यमेव जयते' हे सुभाषित सर्वत्र असायचे तसे 'राखेल तो चाखणारच'हे सुभाषित सध्या त्याची जागा घेणार की काय असे वाटते. हा ॲटिट्युडसुध्दा ग्रामीण संस्कृतीचाच एक भाग आहे."४ यांसह अनेकविध कारणांनी या काळातील ग्रामजीवनाचे सांस्कृतिक विश्व कमालीचे बदलले. त्यातून नवे संस्कृती वास्तव आकाराला आले. या पार्श्वभूमीवर नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतून 'संस्कृतीभान'कशाप्रकारे प्रकटले आहे. त्याचा शोध घ्यावयाचा आहे.॥५॥

नव्वदोत्तर काळात अनेक जुने-नवे कादंबरीकार ग्रामीण कादंबरी लिहिताना दिसतात. नव्वदोत्तर काळात उदयाला आलेल्या नव्या ग्रामीण कादंबरीकारांच्या पिढीसोबतच ज्यांनी नव्वदपूर्व काळात कादंबरी लेखन करून आपला ठसा उमटविला व नव्वदोत्तर काळातही ग्रामीण संस्कृतीभान आपल्या कादंबऱ्यांतून प्रभावीपणे प्रकट केले, अशा कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्याही प्रस्तुत विवेचनाच्या कक्षेत सामावून घेतलेल्या आहेत. राजकारण, आधुनिकता आणि जागतिकीकरणाने बदललेल्या ग्रामसंस्कृतीचे भान नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीच्या तळाशी आहे. नव्वदोत्तर सामाजिक-सांस्कृतीक ग्रामजीवनाचे 'संस्कृतीभान' याच प्रवृत्तीमुळे वेगळे ठरलेले आहे. या प्रवृत्तींच्या परिप्रेक्षात नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील 'संस्कृतीभाना'चा अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या विवेचनात ज्या कादंबऱ्यांचा निर्देश केलेला आहे; त्या कादंबऱ्या प्रातिनिधिक स्वरूपात घेतलेल्या आहेत. येथे नव्वदोत्तर काळातील सर्वच ग्रामीण कादंबऱ्यांचा उल्लेख केलेला नाही. नव्वदोत्तर काळातील ग्रामीण सांस्कृतिक विश्व राजकारण, आधुनिकता आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे बदललेले आहे. पारंपरिक गावगाडा, कुटूंब, जात, धर्म, शिक्षण, पर्यावरण, प्रशासन आदींच्या स्थित्यंतराच्या मुळाशी कमी-अधिक फरकाने हेचतीन घटक असल्याचे दिसते. त्या प्रभावातूनच या काळातील ग्रामीण कादंबरी आकारलेली दिसते.

नव्वदोत्तर काळात ग्रामजीवनातील बदलत्या राजकीय संस्कृतीचा वेध ग्रामीण कादंबरीने घेतलेला आहे. रा.रं.बोराडे यांच्या या काळात 'आमदार सौभाग्यवती' व 'नामदार श्रीमती'या कादंबऱ्या प्रकाशित झालेल्या आहेत. पण या कादंबऱ्या

राजकीय डावपेचात आडकल्याने ग्रामसंस्कृती ही पार्श्वभूमीदाखल या कादंबरीतून येते. रंगनाथ पठारे हे या काळात महत्त्वाची कादंबरी लिहिताना दिसतात. 'ताम्रपट'(१९९४) ही त्यांची कादंबरी बदलत्या ग्रामीण राजकीय सत्ता-संस्कृतीचा वेध घेते. नव्वदोत्तर ग्रामीण राजकारण समग्रतेसह कवेत घेऊ पाहणारी एक श्रेष्ठ कादंबरी म्हणून या कादंबरीचा निर्देश करावा लागेल. ही कादंबरी समकालीन ग्रामीण राजकीय संस्कृतीवास्तवाला थेट भिडताना दिसते. एकाच कुटूंबातील सत्तासंघर्षाचा वेगळा पट मांडणारी भारत काळे यांची 'ऐसे कुणबी भूपाळ'(२००१) ही या काळातील महत्त्वाची कादंबरी आहे. कुटूंबप्रमुखांचे हेवेदावे-ताणतणाव आणि त्यासोबतच सत्ता नि पैशामुळे पारंपरिक कौटुंबिक धारणेला छेद देत अनितीच्या मार्गाने जाणारा कुटूंबप्रमुख यातून उभा राहतो. मालकी हक्काचे पारंपरिक संस्कृतीदर्शनही यातून घडते. १९५७ नंतरच्या मातंग समाजाच्या तीन पीढ्यांचे चित्रण बाबाराव मुसळे यांनी 'वारूळ'(२००४) कादंबरीतून केले आहे. गाव-गावकी-भावकीसह समाजपरिवर्तनाच्या चळवळी आणि मतासाठीचे राजकारण या कादंबरीतून आले आहे.

मोहन पाटील यांनी 'लिगाड' आणि 'खांदेपालट'(१९९१) या कादंबऱ्यांतून ग्रामपंचायतीतील दलित सत्तेविषयीच्या राजकारणाचे चित्र मांडले आहे. योगीराज वाघमारे यांची `सभापती'ही कादंबरीही ग्रामीण राजकीय संस्कृतीला असणाऱ्या विविध संदर्भाचे भान उजागर करते. गावपातळीवरील बदलत्या राजकारणाची जाणीव बाबाराव मुसळे यांच्या 'पाटीलकी' मधून व्यक्त होते. ऱ्हासशील राजकारणाचे अत्यंत प्रभावी चित्रण गणेश आवटे यांनी 'भिरूड'(२००५) कादंबरीतून केले आहे. राजकारणातील जातीयता, जातवार संघटना, दिशाहिन जातीय गट, वर्गीय समूह अस्मिता आणि यांच्या एकत्रित परिणामातून ग्रामसमूहांचे-माणसांचे होणाऱ्या शोषणाचा आलेख यातून उभा राहतो. कृष्णात खोत यांनी मूल्यभ्रष्ट राजकारणाचा वेध 'रौंदळा'(२००८) कादंबरीतून घेतलेला आहे. प्रदीप धोडींबा पाटील यांची 'गावकळा'(२०१७) ही कादंबरी गाव आणि गावाची कळा सशक्तपणे मांडताना दिसते. गावातील बीभत्स, द्वेषमय व आकसयुक्त राजकारणाचा फटका विकासाला कसा बसतो, याचे वर्तमान या कादंबरीतून उजागर होते.॥ ६ ॥

कुटूंबव्यवस्था आणि शेती-माती नि कुटूंबाला बांधलेली स्त्री यामुळे ग्रामसंस्कृती वेगळी ठरलेली आहे. या दोहोंनाही ग्रामीण कादंबरीने आविष्कृत केलेले आहे. ग्रामीण 'कुटूंबसंस्कृती'चे 'कुटूंबचित्रण' करणे हा साठोत्तर ग्रामीण कादंबरीचा मूलस्वभाव राहिलेला आहे. नव्वदोत्तर काळातही ही परंपरा प्रवाहित होताना दिसते. या काळातील ग्रामीण कादंबरीतील 'कुटूंबचित्रणां'वर 'आधुनिक'जाणीवेचा प्रभाव आहे. ग्रामीण जीवनाच्या वाटचालीत अनेक शतके स्थिर असणारी एकल वा एकत्रित ग्रामकुटूंबे साठोत्तर काळात विस्कटायला लागली. नव्वदोत्तर काळात खेड्यापर्यंत पाझरलेल्या

'आधुनिकीकरणाने'नवे ताण ग्रामीण कुटूंबांमधे निर्माण केले. त्यातून कुटूंबातील पारंपरिक भावबंधाची संस्कृती लोप पावून नवा कुटूंब संघर्ष नि संस्कृती आकारली आहे. ग्रामीण समाजातील शेती-मातीशी निगडित बदलत्या बाह्य संस्कृतीचा दाब या कुटूंबावर कसा आहे. याचे चित्रण या काळातील ग्रामीण कादंबरीतून आलेले दिसते. या कुटूंबांचे व्यवस्थेशी असणारे ताणताणावही अधोरेखित होतात. या कादंबऱ्या विशिष्ट कुटूंबाचे चित्रण करत असल्या तरी शेतकरी कुटूंबांचे दु:ख, त्यांचे प्रश्न आणि शोषणाची जाणीवही ठळक करतात. भीमराव वाघचौरे 'रानखळखी'(१९९०), रविंद्र शोभणे 'कोंडी'(१९९२), शेषराव मोहिते 'असं जगणं तोलाचं'(१९९४) व 'धूळपेरणी'(२००१) या कादंबऱ्या कुटूंब आणि त्याभोवतीच्या सांस्कृतिक पर्यावरणाचा वेध घेताना दिसतात. सुरेंद्र पाटील यांच्या 'चिखलवाटा' (२००८) कादंबरीतून कर्जमुक्तीचं स्वप्न पाहणाऱ्या शेतकरी संघटनेच्या निष्ठावंत कार्यकर्त्यांची आणि त्यातून कुटुंबात निर्माण झालेल्या संघर्ष-ताणाचे कथन साकारते. प्रामाणिक कार्यकर्त्यांचे कुटुंबाकडे होणारे दुर्लक्ष, बायकामुलांची होणारी परवड आणि घरातील आर्थिक- मानसिक संघर्षाचा सुरेख पट या कादंबरीने उभा केला आहे.

कृषीव्यवस्थेतील भारतीय स्त्रीचे जीवन हे परंपरानिष्ठ आणि बारोमास दारिद्र्याला बांधल्याचे वास्तव सार्वत्रिक आहे. तिच्या सर्जनशीलतेतून आणि अविरत कष्टातून कृषीसंस्कृती आकाराला आलेली आहे. तिचे संवर्धन आणि विकासशीलतेतही तिचा मोलाचा वाटा आहे. मातीत टिकवून राहत चिवटपणे रात्रंदिवस मूकपणे जगण्याशी संघर्ष करत राहणे हे तिचे प्राक्तन आहे. हे जगण्याचे बळ तिला याच परंपरेतील सांस्कृतिक संचितातून आलेले आहे. याच कारणाने ग्रामीण स्त्रीची संस्कृती अन्य भारतीय स्त्रीयांच्या संस्कृतीपेक्षा वेगळी ठरते. स्त्री म्हणून आणि ग्रामीण स्त्री म्हणून अशा पुरूषसत्ताक नि ग्रामसंस्कृती निर्मित दुहेरी शोषणाला तिला सामोरे जावे लागते. या स्त्रीचे संस्कृतीभान 'धग', 'पाचोळा' व अन्य कादंबऱ्यांतून साठोत्तर काळात अधोरेखित झाले आहे. नव्वदोत्तर काळात गावगाड्याच्या चौकटीसह नव्या पेचांना सामोरी जाणारी खेड्यातील स्त्री मराठी कादंबरीतून चित्रित झाली आहे. एका बाजूला नव्वदोत्तर काळात समग्र व्यवस्था कूस बदलते आहे; पण ग्रामीण स्त्रीच्या जगण्यात परिणामकारक बदल होताना दिसत नाही. याचेही सूचन नव्वदोत्तर कादंबरी करताना दिसते. स्त्री शोषणाच्या जुन्या-नव्या मितीचा संकर नव्वदोत्तर ग्रामविश्वात दिसतो. त्याचे पडसाद कादंबरीतून उमटले आहे. ग्राम संस्कृतीत स्त्रीयांचे स्थान दुय्यम दर्जाचे आहे. या दुय्यमपणाच्या संस्कृतीला नव्वदोत्तर कादंबरीकारांनी मुखरित केले आहे.

स्त्री ही उपभोगाची वस्तू आहे नि तिचे स्थान ग्रामीण कुटूंबात मोलकरणीसारखे असल्याचा आशय प्रतिमा इंगोले यांच्या 'बुढाई' कादंबरीतून उजागर होतो. त्यांच्या 'पार्टटाईम'(२००२) कादंबरीतून स्त्री कितीही शिकली तरी ती पुरूषापेक्षा समाजाच्या दृष्टीने दुय्यमच असते, ही जाणीव व्यक्त करते. यातून पुरूषी

संस्कृतीचे वर्चस्वभान ठळक होते. कृष्णात खोत यांची 'गावठाण'(२००७) या कादंबरीची नायिका एकाच वेळी परिस्थिती आणि नियतीशी संघर्ष करत राहते. 'आनंदी'या नायिकेचा विधवा होईपर्यंतचा शोकात्म प्रवास या कादंबरीतून येतो. पारंपरिक व्यवस्था आणि शिक्षणासाठी चाललेल्या धडपडणाऱ्या मुलीची गोष्ट बालाजी मदन इंगळे 'झिम पोरी झिम' (२००९) मधून ठळक करतात. शांता जोशी यांची 'गव्हानी'(२०००) ही कादंबरी उसतोड कामगाराच्या मुलांची शिक्षणाची होणारी परवड आणि प्रतिकुल परिस्थितीत शिक्षणासाठी संघर्ष करणाऱ्या सुशीलेची कहाणी मांडते. यातून खेड्यातील अभावग्रस्तांच्या शिक्षणाचे चित्र स्पष्ट होते. मथू सावंत यांनी 'राहू केतू'(१९९९) कादंबरीतून राजकारणात येऊ पाहणाऱ्या खेड्यातील स्त्रीची घुसमट आणि जिल्हा परिषदेतील गलिच्छ राजकीय संस्कृतीचा वेध घेतला आहे. बाबु बिरादार हे नव्वदोत्तर मराठी कादंबरीत मौलिक भर घालणारे नाव आहे. त्यांची 'संभूती'(२००४) ही कादंबरी ग्रामीण स्त्रीचा वैश्विक पातळीवर वेध घेते. भारतीय मातृसत्ताक व्यवस्थेशी या स्त्रीचे नाते जोडत समकालीन पुरूषी वर्चस्वातील तिच्या शोषणाचे प्रारूप अधोरेखित करते.॥७॥

जागतिकीकरणासह नापिकी, दुष्काळ, अतिवृष्टी, शेतमालाच्या किंमती यामुळे निर्माण झालेल्या अडचणी; त्यातून वाढत गेलेले कर्जबाजारीपण-दारिद्रय या कारणांनी नव्वदच्या दशकानंतर 'शेतकरी आत्महत्यां'चे भयावह वास्तव समोर आलेले आहे.१९ मार्च १९८६ ला यवतमाळ जिल्ह्यातील महागाव तालुक्यातील चिलगव्हाणच्या साहेबराव करपे यांनी त्यांची पत्नी मालती आणि मुलांसह सहकुटूंब आत्महत्या केली. ही महाराष्ट्रातील कर्जबाजारी शेतकऱ्याची पहिली वैयक्तिक आणि सामुहिक आत्महत्या आहे. गेल्या तीस वर्षात भांडवली अर्थकारणाच्या नितीमुळे देशात जवळपास साडेतीन लक्ष आणि एकट्या महाराष्ट्रात पंच्याहत्तर हजार शेतकऱ्यांनी जगण्याला कंटाळून जीवन संपवले आहे. 'बळीराजा'असा त्याचा होणारा गौरव आत्महत्यांच्या या वास्तवाने हास्यास्पद ठरला आहे. अन्न पिकवणारी हाडामासाची जिवंत माणसं मरणाला मिठी मारत आहेत आणि आमची व्यवस्था याकडे संवेदना बधीर झाल्यागत कृतीशून्यपणे बघते आहे. 'शेतकरी आत्महत्या'च्या वास्तवाने घडलेल्या संस्कृतीभानाचे प्रभावी चित्रफलक सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' (२००२) कादंबरीतून उभा राहतो. नव्वदोत्तर ग्रामीण जीवनातील बेरोजगारी, बेकारी, नापिकी, कर्जबाजारीपण, आस्मानी-सुलतानी संकटे, शिक्षण, राजकारण, आधुनिकता, दारिद्र्य, अंधश्रध्दा, ग्रामीण माणसांची मानसिकता अशा बहुविध कारणांचा शोध घेत देशमुख शेतकरी आत्महत्येचे वास्तव उजागर करतात. आनंद विंगकर हे या काळातील महत्त्वाचे कादंबरीकार आहेत. त्यांच्या 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट'(२०११) ही कादंबरी आत्महत्या केलेल्या शेतकरी कुटूंबातील वास्तवाचा अन्वयार्थ लावत त्याच्या वर्तमान वाटचालीचे सूचन करते. अशोक कौतिक कोळी

यांच्या 'पाडा'(२००३) या कादंबरीतून शेतमालाच्या भावाचा प्रश्न अधोरेखित होतो. जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून निर्माण झाल्याला वास्तवाचे संवेदन या कादंबरीने ठळक केले आहे. 'कापूसकाळ' ही कैलास दौंड यांची कादंबरी कापूस पिक आणि त्या अनुषंगाने येणारे वास्तव अधोरेखित करते.त्यातूनही व्यवस्थेची शेतमालविक्रीची अनास्था ध्वनित होते.

आधुनिकीकरण-जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विकासाच्या नावाखाली ग्रामीण जीवनाचे विस्थापन होते. हे विस्थापन कसे खेड्याच्या संस्कृतिक जीवनाला उध्दवस्त करते, याचे चित्रण या काळातील कादंबरीतून आले आहे. विश्वास पाटील यांच्या 'झाडाझती' सोबतच हा प्रश्न इतरही लेखकांनी हाताळलेला आहे. मोहन पाटील यांची 'बस्तान'(१९९७) आणि शंकर सखाराम यांच्या 'एसईझेड'(२००७) या कादंबऱ्यांतून हे वास्तव आले आहे. शहरीकरणामुळे शहरांच्याभोवती असणाऱ्या खेड्यांचे अस्तित्त्व कसे धोक्यात येते हे 'बस्तान'मधून तर 'सेझ'च्या नावाखाली शेतकऱ्यांच्या काळ्या पिकाऊ जमिनी काढून घेत त्यांना कसे उजाड केले गेले याचे चित्रण 'एसईझेड'मधून येते. नव्वदोत्तर काळातील एकूण मराठी कादंबरीत आपला ठसा उमटविणारा कादंबरीकार म्हणून प्रवीण बांदेकर यांचा निर्देश आवश्यक आहे. त्यांची सेझ आणि त्यातून उभे राहिलेले राजकारण-समाजकारण यांचा वेध घेणारी 'चाळेगत'(२००९) ही कादंबरी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. ग्रामसंस्कृतीतील मूल्यऱ्हासाचा नकाशा या कादंबरीने रेखाटला आहे.

कोकणातील दशावतारामधल्या संकासूरच्या निवेदनपध्दतीतून साकारलेली त्यांची ही कादंबरी कोकणच्या भू-जैविक शोषणाचे सार्वत्रिक असणारे वास्तव प्राधिनिधिक स्वरूपात अधोरेखित करणारी आहे. भूमिपूत्र-मच्छीमारांचे विस्थापन या आशयसूत्राला केंद्रवर्ती ठेवत ही कादंबरी आकारते. त्यासोबतच परिवर्तनवादी चळवळींचे संपत जाणे आणि जातीयवादी संघटनांचे फोफावणे, विवेकशून्य राजकीय पक्षांचे प्राबल्य वाढत जाणे आणि समाजविकासी मूल्यांचा अवकाश संकुचित करणाऱ्या प्रवृत्तींना बळ देणाऱ्या व्यवस्थेचा शिरकाव होणे याचेही सूचन यातून येते. या संक्रमणाने संभ्रमित झालेली तरूणाई व या सर्व आक्रमणाकडे पाठ करून उभा असलेला बुध्दीजीवी वर्ग या वास्तवाला ही कादंबरी मुखरीत करते.स्थलांतरित शेतमजूर शेतकऱ्यांचा प्रश्न मांडणारी भीमराव वाघचौरे यांची 'गराडा' (२००२) ही कादंबरीही विस्थापितांची परवड मांडणारी महत्त्वाची कादंबरी आहे. सीताराम सावंत यांची 'देशोधडी'(२०१०) ही कादंबरी खेड्यातील नव्या शिक्षित पिढीचे शहराकडे होणाऱ्या स्थलांतराचा वेध घेते. राजन गवस यांच्या 'ब-बळीचा' (२०१२) या कादंबरीमधून जागतिकीकरणानंतरच्या शेतीच्या पडझडीचे-लुटीचे संस्कृतीवास्तव अधोरेखित झालेले आहे.

जागतिकीकरणाने बदललेल्या खेड्यातील सांस्कृतिक स्थित्यंतराचे सजग भन महेंद्र कदम यांच्या कादंबऱ्यांतून प्रकटले आहे. 'धूळपावलं'(२००९) ही त्यांची पहिली कादंबरी. वर्तमान गाव आणि त्यातील

राजकारण-जातकारणाने विदीर्ण झालेला, भयभित झालेला सर्वसामान्य माणूस या कादंबरीच्या केंद्रस्थानी आहे. बदलत्या वर्तमानात तगून राहणाऱ्या धनू शेळकेची गोष्ट यातून साक्षात होते. 'आगळ'(२०१२) ही त्यांची दुसरी बहुचर्चित कादंबरी. 'आगळ'मधून त्यांनी समकालीन सांस्कृतिक वास्तवाचा लेखाजोखा मांडलेला आहे. सोलापूर आणि परिसराचा भाषिक प्रदेश कवेत घेत ही प्रयोगशील कादंबरी साकारली आहे. मकरंद सराटे या पात्राचे अनुभवविश्व प्रकट करत अकारलेली ही कादंबरी वर्तमान माणसांसमोरील पेच आणि ग्रामीण-अर्धनागरी जगाच्या पडझडीची गोष्ट मुखरित करते. त्यांची 'तणस'(२०१९) ही तिसरी कादंबरी नवभांडवली व्यवस्थेने येथील सर्वहारा वर्गाचा जीवनरस शोषून घेत त्याला कसे कुपोषित केले, त्याच्या जगण्याचा कसा कचरा केला या वास्तवाचे अधोरेखन करते. माणसासोबतच सामाजिक व्यवस्थांचेही 'तणस'झाल्याची जाणीव ही कादंबरी ठळक करते. हा काळ कसा घडत-बिघडत गेला याचा आलेखपट या कादंबरीतून उभा राहतो. चळवळीला केंद्रस्थानी ठेवून आकारलेली आसाराम लोमटे यांची 'तसनस'(२०२०) ही कादंबरी जागतिकीकरणानंतर शेती-शेतकऱ्यांच्या संस्कृतीत झालेल्या बदलासह या जगण्यातील ताण्याबाण्याला शब्दबध्द करते. सशक्त कथा लिहिणारे लोमटे कादंबरीतूनही तितक्याच ताकदीने ग्रामसंस्कृतीचे झिजत जाणे अधोरेखित करतात.

पर्यावरणाचा विनाश आणि त्यातून निर्माण झालेल्या दुष्काळाच्या मानवनिर्मित वास्तवाने नव्वदोत्तर ग्रामसंस्कृतीला भारित केलेले आहे. त्यातून उद्भवलेला 'पाण्याचा'प्रश्न या काळात दाहक बनलेला आहे. 'दुष्काळ' आणि 'पाणी'यांनी नव्वदोत्तर काळात अर्ध्या-अधिक ग्रामीण महाराष्ट्राच्या सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनावर प्रभाव टाकलेला आहे. या प्रभावाचे संवेदन या काळातील कादंबरीने प्रकट केले आहे. बाबाराव मुसळे यांनी 'पखाल'(१९९५) कादंबरीतून पाण्याने उभ्या केलेल्या संगराचा वेध घेतला आहे. बदलत्या संस्कृतीने कोळी समाजासमोर निर्माण केलेले प्रश्न आणि पाण्याच्या अनुषंगाने येणारा अंतर्गत कलह, व्देषभाव, कारस्थाने, हेवेदावे, ताणतणाव, जातीयता यांचा आलेखपट या कादंबरीने साक्षात केला आहे. विश्वास पाटील यांच्या 'पांगिरा' आणि 'झाडाझडती' या दोन महत्त्वाच्या कादंबऱ्या आहेत. विश्वास पाटील यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून पाण्याचे नसणे, पाण्याचा होणारा दुरूपयोग आणि पाण्यामुळे होणाऱ्या विस्थापनाची जाणीव अत्यंत नेमकेपणाने व्यक्त केलेली आहे. पाण्याने ग्रामीण जगण्याची कशी वाताहत केली याचे दर्शन त्यांच्या कादंबऱ्यांतून घडते. त्यामुळे बदललेल्या ग्रामीण संस्कृतिचाही वेध ते घेतात. 'पाणी' या विषयावरची नव्वदोत्तर काळातील सर्वोत्तम कादंबरी म्हणून सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान'(१९९८) चा निर्देश आवश्यक ठरेल. पाणी टंचाईच्या काळात विविध पातळ्यांवर आपली तहान भागविणाऱ्या मानसिकतेचा आणि पाण्याच्या

दुर्भिक्ष्याने घडवलेल्या सांस्कृतिक वास्तवाचा वेध देशमुख घेतात. ॥८॥

नव्वदोत्तर काळात खेड्यातील जात-धर्म, रूढी-प्रथा आणि नव्या शैक्षणिक वास्तवाने ग्रामसंस्कृतीला नवे वळण दिले आहे. या काळात जात-धर्मवास्तवाचे विखारी रूप समोर आले आहे. जात-धर्म जाणीवा अधिक प्रखर होत गेल्या. दलित-सवर्णांचा नवा संघर्ष या काळात समोर आला. राजन गवस यांनी 'तणकट'(१९९८) मधून हा संघर्ष उजागर केला आहे. सोबतच दलित चळवळीतील अंतर्विरोधाने नव्वदोत्तर काळात कोणते रूप धारण केले आहे, याचेही सूचन केले आहे. राजन खान यांनी 'हयात आणि मजार'(१९९५)या कादंबरीतून मुस्लिम समाज आणि या समाजातील स्त्रीयांच्या संस्कृतीचे चित्र रेखाटत धार्माच्या ठेकेदारांचा स्वार्थ उघड केला आहे. त्यांच्या 'जातवन'मधून त्यांनी दलित समाजावर होणाऱ्या अन्यायाचे चित्रण केले आहे. जात संस्कृती चित्रणाची वेगळी वाट चोखाळत कादंबरीलेखन करणारे कादंबरीकार म्हणून नामदेव कांबळे या कादंबरीकाराचा निर्देश करावा लागतो. त्यांच्या 'राघववेळ'(१९९५), 'उनसावली'(१९९७) आणि 'सांजरंग'(१९९९) या कादंबऱ्या प्रसिध्द आहेत. या तीनही कादंबऱ्यातून मातंग समाजातील एका कुटूंबाची कहाणी प्रकट झाली आहे. वैदर्भी पार्श्वभूमीवर साकारलेल्या या कादंबऱ्या मातंग समाजाच्या अवकाशात ग्रामीण स्थितीशील-परंपराप्रिय संस्कृतीचा वेध घेतात. `उजव्या सोंडेच्या बाहुल्या'(२०१७)या प्रवीण बांदेकर यांच्या कादंबरीतून सांस्कृतिक शोषणाचा वर्तमान कोकणामधील कथेकरी ठाकर समूहाच्या कळसूत्री बाहुल्यांच्या निवेदन तंत्राधारे रेखाटला आहे. धार्मिक संस्थांच्या कारवाया आणि सामान्य माणसांचे मनोनियंत्रण करून धर्मांध मूलतत्त्ववाद रूजवण्याचा सनातन्यांचा चाललेल्या प्रयत्नांचे दर्शन ही कादंबरी घडविते. जाणीवपुर्वक बुद्धीभेद करून बहुजनांच्या वैचारिकतेचा स्मृतिभ्रंश कसा घडवला जात आहे. विवेकवादी विचारपरंपरेला आव्हान देत धर्मरक्षणाच्या भावनिक कोंदणात बसवून समाजाला कशी धर्मगुंगी आणली जाते आहे. त्याच अधारावर सामान्यांना ताब्यात घेऊन आपली वर्चस्वादी परंपरा लादण्याचे सनातन्यांचे इरादे आणि स्वविश्वापुरता विचार करत बुध्दीवंतांचे सोयीस्करपणे याकडे होणारे दुर्लक्ष या आशयसूत्राभोवती या कादंबरीचे कथानक उभे राहते. भूत-वर्तमानातील सांस्कृतिक संघर्ष आणि समाजाच्या भविष्य वाटचालीचे सूचन ही कादंबरी करते. ग्रामीण समाज हा अनिष्ट रूढी-प्रथांना कवटाळत जगणारा समाज आहे. नव्वदोत्तर काळात एका बाजूला आधुनिक मूल्यव्यवस्था व नव विज्ञान तंत्रज्ञानाचा प्रभाव सर्व समाजव्यवस्थेवर असताना ग्रामीण समाज मात्र त्याची सनातन जीवनरीत टाकायला तयार नाही. याचे चित्रण काही कादंबऱ्यांमधून आलेले दिसते. उत्तम बंडू तुपे यांची 'झुलवा'(१९९६) ही कादंबरी या दृष्टीने लक्षणीय आहे. दक्षिण महाराष्ट्रातील देवदासी, जोगतिणी, जोगत्या म्हणून सोडलेल्या मुली-मुलांचे भावविश्व या कादंबरीतून प्रकटले आहे. त्यांचा माणूस म्हणून

जगण्याचा हिरावून घेतलेल्या हक्काची जाणीवही यातून अधोरेखित होते.

नव्वदोत्तर काळात ग्रामजीवनात मोठे शैक्षणिक स्थित्यंतर घडून आले. शिक्षणाचा विस्तार झाला; परंतु शिक्षण क्षेत्रातील अनिती समोर आली. शिक्षणाचे झालेले बाजारीकरण, संस्थाचालकांचे झालेले संस्थानिक, विनाअनुदान धोरणांमुळे शिक्षकांचे होत असलेले शोषण, परिक्षेतील गैरप्रकार, शिक्षण क्षेत्रात वाढलेला भ्रष्ट्राचार अशा अनेकविध कारणांनी या काळात नवी शैक्षणिक संस्कृती निर्माण झाली. तिचा वेध मराठी कादंबरीने घेतलेला आहे. या संदर्भात रमेश सूर्यवंशी यांची 'प्रांजल'(१९९९) आणि योगिराज वाघमारे यांची 'शिक्षणनामा'(२००४) या कादंबऱ्या उल्लेखनीय आहे. ग्रामीण भागातील निरक्षरांना साक्षर करण्यासाठी राबवलेल्या साक्षरता अभियानाचा शासकीय कर्मचाऱ्यांचा कशाप्रकारे खेळखंडोबा केला, याचे वास्तव रमेश इंगळे उत्रादकर यांच्या 'निशाणी डावा अंगठा'(२००५)मधे येते; तर त्यांच्या 'सर्व प्रश्न अनिवार्य'(२०११) या प्रयोगशील कादंबरीतून शिक्षणातील मूल्यऱ्हासाचे संस्कृतीभान प्रकटते. यासोबतच खेड्यातील शिक्षण संस्कृतिवर प्रकाश टाकणारी कादंबरी म्हणून राजेश विश्वनाथ कांबळे यांच्या 'गायरान'(१९९६) या कादंबरीचा उल्लेख आवश्यक आहे. ॥९॥

नव्वदोत्तर काळातील ग्रामीण कादंबरीत पोटवर्गसमूहाच्या संस्कृतीचे भान आणि महाराष्ट्राच्या वैविध्यपूर्ण ग्रामबोलीचा सजगपणे आविष्कार झालेले आहे. ही बाब नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीच्या दृष्टीने जमेची आहे. या काळात ग्रामसंस्कृतीतील वर्गसमूह नि पोटवर्गाचे वास्तव मांडण्याचे काही लक्षणीय आविष्कार घडलेले दिसतात. प्रातिनिधिक स्वरूपात काही आविष्कारांचा निर्देश आवश्यक ठरेल. ऊसतोड कामगारवर्गाचा प्रश्न अधोरेखित करणारी सरदार जाधव यांची 'कोयता' (१९९४) या कादंबरीचा निर्देश आवश्यक ठरेल. विजय जावळे यांची 'लेकमात'ही कादंबरी ऊसतोड कामगार म्हणून राबणाऱ्या शेतकऱ्याच्या अर्थकारणाचा वेध घेते. अशोक पवार यांच्या 'इळनमाळ'(२००८), 'पडझड'(२०११) आणि 'तसव्या'(२०१३) या कादंबऱ्यांतून भटक्या समूहातील पोटसंस्कृतीचे जीवनव्यवहार प्रकट होते. सर्वकषपणे मराठी कादंबरीच्या कक्षेत न आलेल्या 'भारनियमन'या विषयाला केंद्रस्थानी ठेवून 'वीजेने चोरलेले दिवस' (२०२०) ही संतोष जगताप यांची कादंबरी साकारते. वीजेमुळे शेती नि शेतकऱ्यांच्या होणाऱ्या परवडीचे जळजळीत वर्तमान या कादंबरीतून अधोरेखित झाले आहे. एकूण भारनियमन आणि शेतकरी हा विषय या कादंबरीच्या केंद्रस्थानी असला तरी अल्पभूधारक शेतकरी वर्गाचे वास्तव यातून ध्वनित होते. नवनाथ गोरे यांच्या'फेसाटी'(२०१७)या कादंबरीतून अल्पभूधारक शेतकरी अधिक शेतमजूर या शेतीवर्गसमूहातील तरूण आणि त्याच्या कुटूंबाच्या अभावमय जगण्याचे संघर्षकथन प्रकट झाले आहे. अनिल सपकाळ यांची 'भडास'(२०००) ही कादंबरी शेतमजूर या वर्गसमूहाची जाणीव व्यक्त करणारी

आहे. गावगाड्यात सामाजिक दृष्ट्या अलुतेदार-बलुतेदारांना हीन लेखले गेले आहे. 'महार'या बलुतेदार जातीला गावगाड्यात सर्वाधिक छळाला सामोरे जावे लागले आहे. या कादंबरीतून हीच जाणीव ठळक होत दलित-सवर्ण समूहाच्या संबंधरचनेची उतरंड उभी राहते. त्यातून पूर्वापार चालत आलेल्या गावगाड्याचे रचिताचे वास्तव उघड होते. हे रचित ग्रामीण समाजातील दोन समूहाच्या संस्कृतीभेदाचे वर्तमान वास्तव अधोरेखित करणारे आहे. ऊसतोड कामगाराच्या कुटूंबात जन्मलेल्या नायकाचा संघर्ष ज्ञानेश्वर प्रकाश जाधवर यांच्या 'यसन'(२०१९) या कादंबरीतून उजागर होतो.

भाषा ही सर्व सामाजिक व्यवस्थांशी जोडलेली सामाजिक संस्था आहे. भाषा हा संस्कृतीचा महत्वाचा विशेष आहे. भाषा-संस्कृती आणि साहित्य यांचे जैविक स्वरूपाचे नाते आहे. भाषा हे साहित्याचे माध्यम आणि संस्कृतीचे वहन करणारी संस्था आहे. ना.गो. कालेलकर लिहितात, "जीवनातल्या व्यवस्थित, सर्वांना आदरणीय आणि आवश्यक अशा सवयींचा आविष्कार करणारी संस्कृती आणि तेच जीवन आणि त्याची सर्व अंगे श्रुतीगोचर करणारी भाषा या दोन्ही व्यक्तिजीवनातून प्रकट होतात."५ व्यक्तिजीवन-सांस्कृतिक जीवन हे साहित्याचे आशयद्रव्य असते. त्यामुळेच साहित्याच्या भाषेतून त्या-त्या समूहाची 'संस्कृतीभान'प्रकट होत असते. "कादंबरीतून अभिव्यक्त होणारे आशयद्रव्य विशिष्ट समाजजीवनातून येते. ते ज्या समाजजीवनातून घेतले जाते त्या समाजाची भाषाही आशयद्रव्याबरोबर कादंबरीत येते."६ म्हणूनच कोणत्याही कादंबरीचा आशय आणि भाषा यांचा सुटा-सुटा विचार करता येत नाही. त्यांच्यात सेंद्रीयत्त्व असते. त्यामुळे कादंबरीतून प्रकटणाऱ्या आशयाप्रमाणेच भाषा हा घटकही विशिष्ट समूहाचे 'सांस्कृतिक भान'व्यक्त करत असते. ग्रामीण साहित्याचा आशय आणि भाषा हे दोन्ही घटक निराळे आहेत. त्यामुळेच ग्रामीण कादंबरीतून आलेल्या भाषेला सांस्कृतिक महत्त्व आहे. नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरीतून भाषिक संस्कृती संचित अधिक्याने आलेले आहे. महाराष्ट्रातील विविध प्रदेशातील प्रदेशनिविष्ट भाषा आणि समाविशिष्ट भाषेचा आविष्कार या कादंबरीतून घडलेला आहे. उदाहरणादाखल काही कादंबरीकारांचा निर्देश करता येईल. मराठवाड्यातील ग्रामीण बोलीचा आविष्कार भीमराव वाघचौरे, शेषराव मोहिते, भारत काळे, बालाजी मदन इंगळे आदींच्या कादंबरीतून झालेला दिसतो. बाबाराव मुसळे, सदानंद देशमुख, प्रतिमा इंगोले, रविंद्र शोभणे इत्यादींच्या कादंबरीतून विदर्भाच्या बोलीचा; तर अशोक कौतिक कोळी यांच्या कादंबरीतून खानदेशच्या ग्रामभाषेची अभिव्यक्ती झालेली दिसते. राजन गवस, उत्तम बंडू तुपे, नवनाथ गोरे, संतोष जगताप आदींच्या कादंबऱ्यांतून पश्चिम महाराष्ट्र आणि प्रवीण बांदेकर व अन्य कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्यांतून कोकणच्या बोलीचा समर्थ आविष्कार घडलेला आहे. नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतून आलेल्या भाषेत वैविध्य आहे. या भाषेतून ग्रामीण

लोकसंचित-लोकमानस प्रकटलेले आहे. म्हणून या भाषेला सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्व आहे. ॥१०॥

नव्वदोत्तर काळात बदलत्या ग्रामसंस्कृतीवास्तवाला विविध कोनातून भिडण्याचा प्रयत्न कादंबरीकारांनी केलेला दिसतो. बदलत्या कृषीसंस्कृती रेखाटनाचे अनेकविध आविष्कार या काळात घडलेले दिसतात. पण संस्कृतीचित्रणाच्या सुट्या-सुट्या प्रयत्नामुळे समग्रपणाने या काळातील ग्रामसंस्कृतीस्वभाव कादंबरीतून प्रकट होताना दिसत नाही. या कादंबरीतून ग्रामीण जगण्यातील पोटसंस्कृती-पोटवर्गसमूह आणि त्यांच्या भाषेचा नेटका आविष्कार झालेला आहे. परंतु संस्कृतीवास्तव आहे तसे मांडण्याच्या वृत्तीमुळे आणि अतिकलात्मकतेतून आलेल्या अवास्तव आशयामुळे 'कादंबरी'म्हणून असणारी कलात्मक उंची गाठण्यात ही कादंबरी कमी पडलेली दिसते. अर्थात याला काही कादंबरीकार अपवाद आहेत. संस्कृतीवास्तव मांडताना कलाकृती म्हणून असणाऱ्या मूल्यांकडे या काळातील बहुतेक कादंबरीकारांनी दुर्लक्ष केलेले दिसते. संस्कृती वास्तवाला आशयकेंद्र बनवत कलामूल्यांचेही भान ठेवणे आवश्यक आहे. संस्कृतीवास्तवाला कवेत घेत काही कादंबरीकारांनी रचनेचे उल्लेखनीय प्रयोगशील आविष्कार केलेले दिसतात. पण त्याची संख्या कमी आहे. "वास्तव या संकल्पनेत बाह्य जगताचे वस्तुनिष्ठ चित्रण, समाजातील पीडित आणि शोषित वर्गाचे चित्रण, पात्रांच्या मनातील वैचारिक आणि भावनिक कलह, आपल्या भोवतीच्या जीवनाची समग्रता आणि एक समग्रलक्ष्यी दृष्टीकोन यांचा अंतर्भाव होतो."७ आपल्या भोवतीच्या समग्र जीवनाला कवेत घेणाऱ्या समग्रलक्ष्यी दृष्टीकोनाचाही अभाव नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीत जाणवतो. आजच्या ग्रामसंस्कृती वास्तवाची समग्रता सूचित करणारी एकही साहित्यकृती मराठीत दाखवता येत नाही. सांस्कृतिक वास्तवाला असणाऱ्या बहुमुखी पेचांना तोलून धरत समग्र काळाचे संवेदन व्यक्त करणाऱ्या कादंबरीच्या प्रतिक्षेत मराठी ग्रामीण कादंबरी आहे. सांस्कृतिक अनुभवसंपन्नतेसह समग्रलक्ष्यी कलात्मक अभिव्यक्ती असणाऱ्या ग्रामीण कादंबरी निर्माणाची आवश्यकता आहे. तशा क्षमताशक्यता असणारे अनेक कादंबरीकार या काळात आधीच्या पिढीपेक्षा गांभीर्याने लेखन करत आहेत. त्यांच्याकडून समकालीन ग्रामसंस्कृतीवास्तवाला कवेत घेणाऱ्या अशा बहुपेडी कादंबरीची आपेक्षा आहे.

संदर्भसूची:

१. मोहन पाटील, ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, दुसरी सुधारित आवृत्ती:१५ ऑगस्ट २००८, पृ.०३.

२. दत्ता घोलप, मराठी कादंबरी: आशय आणि आविष्कार, अक्षरवाङ्मय प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती:२३ जुलै २०१८, पृ.१५

३. प्रल्हाद लुलेकर, साठेत्तरी साहित्य प्रवाह, भाग-१, सायन पब्लिकेशन्स प्रा.लि., पुणे, पहिली आवृत्ती:२०१४, पृ.२२७.

४. अनिल पाटील, गावगाडा शतकानंतर, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती:१ डिसेंबर २०१२, पृ.३४

५. ना.गो. कालेलकर, भाषा आणि संस्कृती, मौज प्रकाशन, मुंबई, तिसरी आवृत्ती: मार्च १९९९, पृ.११४

६. नंदकुमार मोरे, समाजभाषाविज्ञान आणि मराठी कादंबरी, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती:२७ फेब्रुवारी २०१२, पृ.८३

७. प्रभा गणोरकर व इतर (संपा.), वाङ्मयीन संज्ञा-संकल्पना कोश, जी.आर. भटकळ फाउण्डेशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती: डिसेंबर २००१, पृ.३५३.